

Розділ IV

Включення різноманітних конфесійних чинників у сферу суспільного буття

Валерій Климов (Київ)

НАУКА І РЕЛІГІЯ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО ДИСКУРСУ ПРО ВІДНОШЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ОПОНЕНТІВ

В статті розглядаються деякі аспекти відношення сучасної науки та релігії, узагальнені в кількох моделях таких відношень.

Ключові слова: наука, релігія, відношення «релігія – наука», модель.

Valeriy Klymov

SCIENCE AND RELIGION: SOME ASPECTS OF THE CONTEMPORARY DISCOURSE ABOUT THE RELATION BETWEEN TRADITIONAL OPPONENTS

In the article some aspects of relationships between modern science and religion are discovered and generalized in some models of these relationships.

Keywords: science, religion, relationships «science – religion», model.

Проблема відношення «релігія – наука» у всі часи була і залишається вельми важливою, принциповою, ідейно й ідеологічно гострою, властивою всім суспільствам, а не якоюсь штучною світоглядною чи ідеологічною проблемою, вигаданою, як вважають деякі теологи, радянською «атеїстичною пропагандою»; вона не може бути зведеною також до спрощених схем на кшталт «боротьби матеріалізму з ідеалізмом» і т.п.

Узагальнений висновок щодо цього відношення, який зводився до думки, що зміст, характер, інтерпретації цього дуалістичного відношення завжди залежали, по-перше, від суспільного, культурно-історичного, духовно-інтелектуального й релігійно-церковного контекстів, по-друге, від стану самих суб'єктів відносин на кожний даний момент, залишається справедливим і для XX – початку XXI ст., навіть зважаючи на якісну відмінність, своєрідність й мінливість розвитку обох суб'єктів зазначених відносин. Ми маємо справу, як слушно писав один з найавторитетніших західних філософів й істориків науки XX ст. А. Уайтхед, «з двома найбільш потужними загальними силами... які здійснюють вплив на людей і протиставляють їх одне одному – силою наших релігійних інтуїцій і силою нашого потягу до точного спостереження і логічної дедукції» [9, с. 241 (тут і далі перекл. з рос. наш. – В. К.)].

Реалії ХХ–ХХІ ст. змусили істотно переглянути колишні позиції щодо цього відношення як релігію, так і науку.

Що стосується *релігії*, то тут показові зміни, зафіксовані ІІ Ватиканським собором (1962–1965). «Все більше число людей в реальному житті відходить від релігії, – констатував собор. – На відміну від минулих часів заперечення Бога і релігії або ж дистанціювання від них не є вже чимось дивним і суто особистим: тепер це нерідко подається як *вимога наукового прогресу* або ж якогось нового гуманізму» [6, с. 452–453]. Ці суттєві, зовнішні й внутрішні щодо релігійно-церковного комплексу зміни не могли не позначитися на теологічному переосмисленні ставлення католицької церкви до науки як особливої системи отримання і систематизації нових знань, типу когнітивної діяльності, як суспільного інституту, тим більше, що глибокі і стрімкі зміни в світі, згідно з документами Собору, були «викликані людським розумом і його творчою діяльністю» [6, с. 453].

Поступова втрата релігією з кінця ХІХ ст. колишнього ідейного і духовного монополізму на Європейському континенті, секуляризаційні процеси, спричинені потужними політичними, соціальними, духовними, культурними змінами в суспільствах, ціла низка наукових відкриттів у фізиці, біології, астрономії, медицині, хімії та ін. стали для релігії, церков каталізатором у корегуванні їх позицій щодо світської науки, відмови від найбільш одіозних оцінок й історичних акцій щодо науки і вчених, пошуку компромісних формулювань. Така саморевізія в цілому змінила стратегію церковно-теологічного комплексу, орієнтовану відтепер на більш зважене, ліберальне, толерантне ставлення до науки, яка довела суспільну цінність наукової раціональності й наукових відкриттів. Наочним виявом такої зміни вектору відношення до науки стали, зокрема, згадувані вже документи ІІ Ватиканського собору, низка папських енциклік, присвячених оновленому ставленню релігії до науки і, зокрема, Енцикліка «*Fides et Ratio*» папи Римського Івана Павла ІІ до єпископів Католицької церкви про співвідношення віри й розуму [2]. На зміну категорично-негативним релігійним оцінкам науки, наукових відкриттів поступово приходять більш зважені, помірковані судження, погляди, концепції католицьких теологів, які з низки причин починають вбачати в результатах наукових досліджень вже не лише суб'єктивні діяння гордовитої людини, яка уявила себе рівною Богу, нехтує Божим провидінням і перебудовує оточуючий світ за людськими мірками, а рушійну силу розвитку суспільства, якою людина утверджує своє володарювання над «тварним світом».

Можливо найбільш поширеною модернізованою теологічною схемою новітнього часу, що відображає зміну вектора ставлення релігійно-церковного комплексу до науки і набула форми стереотипу, стала, на нашу думку, логічна конструкція теологічних розмірковувань: так, дійсно, «наука і техніка істотно перетворюють обличчя землі»,

людину, але без віри такі діяння людини приреченні на «суперечності і розлад». Уникнути цього можна лише тоді, коли наука і техніка будуть пройняті вірою, направлятися вірою, яка тільки і являє Божу напередвизначеність [6, с. 450–451, 456]. Зазвичай у межах цієї логіки вибудована ціла низка нинішніх конкретних, деталізованих теологічних концепцій відношення релігії, церкви до сучасної науки.

Що ж стосується зміни в позиції сучасної науки, то вступивши в період техногенної цивілізації, і пройшовши стадію індустріального розвитку, для якої характерним є широке застосування у виробництві наукових знань, вона вочевидь забезпечила сучасну якість життя, революціонувала не лише сферу виробництва, а й інші сфери людської діяльності, перетворилася в одну з найвищих цінностей людської цивілізації й культури. Техногенна цивілізація, як слушно вважає наукознавець В. С. Стьопін, не лише трансформувала традиційні культури, а й замінила й замінює існуючі досі смисложиттєві установки новими світоглядними домінантами, новими світоглядними смислами феноменів людини, світу, місця людини в світі, новітнім розумінням цілей і призначення людської діяльності [8, с. 51].

Впродовж декількох століть, аж до досягнення техногенною цивілізацією в другій половині ХХ ст. критичних рубежів розвитку цього типу цивілізаційного росту і початку глобальних проблем і криз [8, с. 48–55], сформувалися базові критерії, ознаки сучасної науки. Вони включають: об'єктивність, предметність, теоретичну і практичну обґрунтованість, логічність, відтворюваність і перевірюваність наукових результатів, теоретичну чи практичну корисність, критичне ставлення до власних результатів, їх постійний перегляд та ін. Головною метою наукових досліджень залишається нарощування об'єктивно-істинних знань, водночас усвідомлюючи їх історичність і відносності. Набула подальшого підтвердження й розвитку ідея, що виявляла та доводила обумовленість типів наукового знання культурно-історичними реаліями, що дозволило подолати штучне позитивістське розмежування науки та інших сфер духовного життя [10, с. 3].

Досягнення сучасної науки істотно вплинули і на характер відношення до релігії. Глибоко релігійна людина і переконаний матеріаліст, засновник Української академії наук В. І. Вернадський у зв'язку із впливом наукових відкриттів ХХ ст. на релігію і релігійну свідомість писав, що «релігійна свідомість усього людства переживає зараз глибоку кризу ...ледь не в основному, зобов'язаним із зростанням наукових знань і з невідповідністю їй (тобто релігійної свідомості. – В. К.) науковим досягненням, спробами з ними боротися» [1, с. 87]. Наукова картина світу, яка витлумачується сучасною наукою як узагальнення і синтез найважливіших наукових досягнень, яка для своїх пояснень чи обґрунтувань вже не потребувала Бога, божеств чи їх модифікацій у формі Першопричини, Годинникаря, Абсолюта, містифікованого Розуму,

Космічного дизайнера тощо, цілком розійшлася з релігійним світосприйняттям і світорозумінням, з релігійно-біблійною картиною світу. Якщо ньютонівська картина світу з її фундаментальним механістичним принципом ще потребувала Божого втручання [5, с. 659], то сучасна наукова картина світу цілком базується на засадах наукової раціональності, на конкретно-наукових знаннях, результатах і досвіді наукової діяльності, на об'єктивно-істинному знанні, світоглядних установках, вироблених на даний історичний період.

Водночас сучасна наука свідомо того, що в черговий раз вступила в період новітніх проблем чи й кризових явищ, зумовлених відкриттям наукою нових об'єктів, явищ, процесів, осмислення яких не вкладається в існуючі теорії; потребою переосмислення фундаментальних понять і категорій (часу, простору, випадковості, необхідності, об'єктивності, істини, причини та ін.); запровадженням нового інструментарію, актуалізацією етичного аспекту наукових відкриттів, винаходів, теорій і т.ін.

Складнощі, суперечності, проблеми, з якими зіткнулося сучасне наукове світобачення і світорозуміння, отримали широку інтерпретацію як самої науки, так і її релігійно-теологічних опонентів: одні, – вбачаючи у таких ускладненнях зрозумілі, очікувані, традиційні для перехідних періодів вияви непростого процесу прирощування знань; інші – фундаментальні потрясіння, що буцімто вказують на помилкові в принципі засади, підходи науки, неспроможність реалізувати декларовану здатність науки до безмежного пізнання, перетворювальної діяльності поза релігійними установками, цінностями і т.п.

Про принципову значущість проблеми відношення науки і релігії свідчить і те, що чимало великих вчених нашого часу вважали за необхідне означити своє ставлення до неї, показати власне розуміння науки, наукових досліджень, з одного боку, і релігії, віри, релігійності, церкви, – з другого. Відповідно визначалися сфери компетенції обох форм свідомості й пізнання, можливі лінії їх дотику чи й співпадання, вірогідні форми співіснування тощо. Саме так сприймаються роздуми і судження про проблеми відношення науки і релігії А. Ейнштейна і В. Вернадського, Ньютона і св. Луки (Войно-Ясенецького), Ч. Дарвіна і С. Хокінга, Н. Бора і Ю. Хабермаса, М. Планка і К. Поппера, І. Павлова і М. Грушевського, Т. Куна і Б. Рассела, Б. Паскаля і С. Капіци та ін.

Ці роздуми авторитетних вчених сучасності вказують не лише на важливість проблеми, а і її неоднозначність, багатоаспектність, багатовимірність, незвідність до відношення «непримиримості» чи «гармонії». Більш докладний і всебічний розгляд зазначеної проблеми виявляє, що поняття «релігії», «релігійності», «віри» розуміються багатьма сучасними вченими, які вважали чи вважають себе релігійними людьми, істотно відмінними від традиційних, від тих, якими оперують, наприклад, сучасні християнські церкви. «Я глибоко релігійна людина, –

писав про себе, наприклад, В. І. Вернадський у своїх щоденникових записах 1923 р. – А між тим, мені не потрібна Церква і не потрібна молитва. Мені не потрібні слова і образи... Бог – поняття і образ, надто переповнений недосконалістю людської» [Цит. за: 3, с. 106]. Інший вчений, А. Ейнштейн, описуючи своє «космічне релігійне почуття», що переживалося ним в процесі наукової творчості, зазначав, що цьому почуттю «не знайомі ні догми, ні бог, створений за образом і подобою людини. Тому не може бути церкви, вчення якої будувалось би на космічному релігійному почутті». Більше того, пробудженням і підтримкою «космічного релігійного почуття» має опікуватися, на його думку, мистецтво і наука [11, с. 127–128].

Усвідомлюючи умовність будь-якої класифікації чи схематизації відношення релігії і науки впродовж їх багатовікового співіснування, є, однак, підстави звести ці відношення до кількох, більш-менш усталених і чітко окреслених *моделей*, що характеризуються певними рисами, характером відносин, особливостями реалізації, які набували певних форм виявлення в залежності від духовного, культурного, релігійно-церковного, інтелектуального, суспільного та інших контекстів.

Такими моделями відношення релігії і науки в духовній історії людства були і донині залишаються моделі:

– *безумовного підпорядкування науки релігії, церкви* як вияв духовної та ідеологічної зверхності ідейно і духовно досконалої, панівної в суспільстві сили над усіма іншими суспільними інституціями. За таких обставин і логіки розвиток науки зобов'язаний «тривалій інтелектуальній еволюції, що мала місце в Середні віки», тобто в періоді неподільного духовного панування релігії і церкви, «домінування схоластичної логіки і схоластичного богослов'я» [4, с. 735]. Припускається, що релігійно-церковні догмати, норми, принципи є для науки визначальними, незмінними, позакритичними, обов'язковими, вичерпними. Частина теологів, представників церкви з існуванням науки мириться лише за однієї умови: якщо наука виконує службову роль, своїми результатами обґрунтовує, захищає, доводить істинність Одкровення, Божих діянь чи провидіння. У всіх інших випадках для існування автономної, незалежної від релігії науки, на думку таких теологів, вагомих підстав немає. У такому ключі написана енцикліка Івана Павла II «*Fides et Ratio*» («Віра і Розум» (1998), в центрі якої – сучасна католицька інтерпретація співвідношення віри й розуму. З одного боку, енцикліка стверджує ніби паритетність віри і розуму у пізнанні, метафорично уподібнює їх двом крилам, «на яких людський дух підноситься до споглядання істини» [2], а з другого – вивищує віру над розумом, вказує на його залежне становище від віри, подає великий блок недоліків різних напрямів сучасної філософії, яка, як витікає з контексту, уособлює в очах автора енцикліки загалом сучасну науку (природничі науки, історію, логіку, антропологію та ін.). По суті, у дещо модернізованій формі проводиться давня

теологічна теза про недосконалість розуму (науки) поза вірою, нездатність його (їх) до продуктивних результатів без релігійних, у даному випадку католицьких дороговказів. Без релігійного «скеровування» розуму, науки до істини вони приречені скніти «під тягарем розлогих знань», помилково оперувати «виключно прагматичними критеріями», задовольнятися «головно експериментальними даними», виходити з хибного переконання, що «все вирішує техніка» [2, с. 10];

– *принципової несумісності, непримиримості й конфлікту.* Зазначена модель відносин з'явилася тоді, коли релігійний чинник вже не міг бути визначальним, зобов'язуючим, зверхнім щодо науки, а наука також вже досягла такого рівня розвитку й багаторазово підтвердженого авторитету в суспільстві, що могла існувати за своїми власними законами, автономно, незалежно навіть від такої впливової духовно-ідеологічної сили, якою є релігія, релігійно-церковні структури. Обидва суб'єкти відношення виробили свої власні специфічні, а отже, кардинально різні й відмінні критерії істини, методи пізнання, оцінки і т.п. За всього розмежування релігійної і наукової сфер обидва складники цього дуального відношення, ставши авторитетними суспільними інституціями, до сьогодні нерідко залишаються не лише в полоні історичних стереотипів колишньої нерівності відносин (для релігії – зверхності, контролю, опіки над наукою; для науки – минулої залежності, підпорядкованості релігійно-церковному комплексу), а й переконаності в принциповій несумісності, непримиримості релігії й науки. Це виявляється кожного разу, коли справа стосується вирішення чи оцінок принципово важливих проблем на стику «наука – релігія»;

– *незалежного існування релігії та науки.* Ця модель виявилася, на нашу думку, найбільш продуктивною, хоча до неї суспільство дійшло в результаті доволі тривалої боротьби з духовним релігійно-церковним монополізмом та клерикалізмом. Секуляризаційні процеси в політичній, суспільній, правовій, духовній, культурній, інтелектуальній сферах мали одним із своїх результатів здобуття наукою незалежного статусу, що стало ефективним каталізатором її розвитку, вироблення наукою власних принципів, норм функціонування в суспільстві. Лише в статусі незалежної від зовнішніх щодо науки цінностей – політичних, ідеологічних, релігійно-церковних та інших – наука змогла дозволити собі формулювання істини, продиктоване суто науковими міркуваннями, а не викривлене на догоду позанауковим вимогам [7, с. 4]. Є підстави стверджувати, що реальністю залишається самостійний, незалежний розвиток кожного з дуальних відношень – надто різними, полярними за цілями, завданнями, змістом, методами, критеріями, цінностями є наука, з одного боку, релігія – з другого.

Відношення незалежного існування науки і релігії водночас не виключає їх діалогу на умовах невтручання у сферу іншого;

– модель гармонійного співіснування науки і релігії у формі їх взаємодії, взаємозбагачення, інтеграції. Вона стала можливою в умовах отримання наукою усталеної автономності, утвердження її в суспільстві як переконливо авторитетної, здобутки якої зумовлюють радикальні зміни в техніці й технології, умовах і способі життя людства тощо, – іншими словами: коли наука добилася паритетного з релігією суспільного статусу. Ідея гармонізації відносин, відмови від напружених, конфронтаційних стосунків стала реальністю, по-перше, із втратою релігією, церквою духовно домінуючого становища у суспільстві; по-друге, коли склалися переконливі свідчення неможливості для релігії відродити колишню залежність і підпорядкованість науки, і вона змушена була змиритися з фактом та необхідністю автономного існування науки; по-третє, коли обидві сторони переконалися у безрезультатності напружених, спірних, конфронтаційних відносин, а релігійно-церковний комплекс переконався, що сповідування гармонійності відносин значно продуктивніше. Вибірково використовуючи здобутки науки, частково приймаючи, переосмислюючи й модернізуючи власну позицію в контексті нових наукових відкриттів, релігійно-церковний комплекс в черговий раз демонструє власну гнучкість, здатність враховувати реалії сучасного життя.

Сама наявність різноваріантності моделей засвідчує:

по-перше, про відсутність якогось усталено толерантного типу відношень між релігією та наукою впродовж духовної, інтелектуальної історії людства, як це намагаються зараз заднім числом стверджувати частина теологів та християнствуючих філософів. Нинішнє, в умовах високого суспільного авторитету науки переведення сучасною теологією вектору на «гідність людини як образу і подоби Божої, яка має такі спільні з Богом риси, як розум і свобода волі, продовжує справу Божого творіння» [4, с. 736] може бути прийнята, але вона суперечить багатовіковим реаліям церковно-теологічних інтерпретацій людини як істоти залежної від авторитету Бога, керованої, обтяженої «первісним гріхом», такої, що постійно змушена жити під «страхом Божим» і т.ін. Тому видавати нинішнє ситуативне, суголосьне етапу піднесення науки ставлення до неї релігії за традиційне, типове для всієї історії їх відносин, просто некоректно;

по-друге, багатовікове існування конфронтаційної моделі вказує на необґрунтованість теологічних тверджень про Божественну заданість розвитку науки, відповідність наукових досліджень божественному напередвизначенню, оскільки, за цією логікою, такого ж походження мали б бути й радикальні розходження, суперечності, несумісність результатів наукових досліджень і релігійно-біблійних положень, що й зумовлювало багатовікові конфлікти;

по-третє, найбільш усталеною і оптимальною моделлю представляється модель незалежного існування релігії та науки, яка

передбачає автономний, самостійний розвиток кожного з суб'єктів відношення, незалежно навіть від ситуативного піднесення авторитету в суспільстві того чи іншого суб'єкту відносин у різні періоди розвитку людської цивілізації. Ця модель, передбачаючи невторчання сторін у сфери компетенції іншої, виключаючи конфліктні відношення, водночас не означає режиму консервативної замкнутості чи самоізолюваності, а припускає умови діалогу, обміну інформацією, запозичення і критично-творчого використання ідей іншої сторони тощо.

Посилання

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988.
2. Енцикліка «Fides et Ratio» святішого отця Івана Павла II про співвідношення віри й розуму/ Віра і розум – двоє крил людського духу. Матеріали наукового колоквиуму по енцикліці Папи Римського Івана Павла II «Віра і розум». – К.: Кайрос; Свічадо, 2000.
3. Мочалов И. И., Оноприенко В. И. В. И. Вернадский: Наука. Философия. Человек / Кн.1. Наука в исторических и социальных контекстах. – М.: ИИЕТ им. С.И.Вавилова РАН, 2008.
4. Наука / Католическая энциклопедия: в 4-х т. – Т.3. – М.: Научная книга; Изд-во францисканцев, 2007.
5. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. – М.: Наука, 1989.
6. О церкви в современном мире. Пастырская конституция / Документы II Ватиканского собора. Изд. 3-е. – М.: Паолине, 2004.
7. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / Вопросы философии. – 1989. – №10.
8. Степин В.С. Философская антропология и философия науки. – М.: Высшая школа, 1992.
9. Уайтхед А. Наука и современный мир / Уайтхед А. Философская мысль Запада. – М.: Прогресс, 1990.
10. Философско-религиозные истоки науки / Под ред. П.П. Гайденко. – М.: Мартис, 1997.
11. Эйнштейн А. Наука и религия / Собрание научных трудов. – М.: Наука, 1967.

Віталій Докаш (Чернівці)

ПРОТЕСТАНТСЬКИЙ МОДЕРНІЗМ: ІСТОРІЯ, ФОРМИ ВИЯВУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНКУЛЬТУРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті розглядаються сутнісні характеристики протестантського модернізму та основні етапи його еволюції. Проводиться аналіз ліберальної теології і неоортодоксії, які